

צורת החיל וממדיו (מענה לתגובת אורי זרם)

- א. תיאור החיל על פי המשנה, והמפרשים
- ב. תיאור החיל והסורג על פי יוסף בן מתתיהו
- ג. צורת פני השטח לעומת התיאורים הנ"ל
- ד. על דרך המסירה של המשנה במידות, ועל פרטים שחסרים בה
- ה. הערות אחדות לתגובתו של הרב אורי זרם בגליון זה

במעלין בקודש גיליון מב פורסם מאמר של הרב אורי זרם, בו הוא מציע פתרון לשאלת צורתו של החיל וממדיו, תוך התחשבות בשלוש המקורות שאותם יש להביא בחשבון כשעוסקים בסוגיה, והם: המשנה, התיאור אצל יוסף בן מתתיהו והידיעות אודות צורתו הטופוגרפית של השטח. והואיל והצעה זו שונה במהותה מן הצורה אותה הצעתי בפרסומים שונים, התבקשתי להגיב על הדברים באותה חוברת. למקרא הדברים שכתב הגעתי למסקנה שנקודות מסוימות בדברים שפרסמתי בעבר אולי לא היו מודגשות מספיק, ולכן לא כתבתי תגובה ישירה, ובמקום זאת הסתפקתי בהדגשת נקודות אשר סברתי כי די בהן כדי להבהיר את היתרון של הדרך בה אני רואה את הדברים. ואולם בעקבות התגובה ששלח הרב אורי זרם למערכת לצורך פרסומה בחוברת זו, אני רואה צורך לחזור ולהבהיר את שיטתי, אך הפעם תוך התייחסות ישירה גם לדברי זולתי.

א. תיאור החיל על פי המשנה, והמפרשים

המשנה במסכת כלים קובעת כי עשר קדושות הן, והן חלוקות זו מזו בעיקר בהיתר של אישים מסוימים להיכנס אליהן, אך לעיתים גם בהלכות ייחודיות אחרות. (כך ירושלים מקודשת יותר משאר הערים המוקפות חומה, בין השאר בכך שאוכלים בה קודשים קלים ומעשר שני). ובמשנה שם מבואר כי הר הבית מקודש מירושלים בכך שזבים וזבות נידות ויולדות משולחים ממנו. החיל מקודש יותר מהר הבית, בכך שטמאי מת ונכרים אסורים להיכנס לשם.

במשנה במסכת מידות קיים תיאור קצר מאוד של החיל, ואין פלא בכך שהמפרשים התחבטו בהבנה של הפרטים שלו. תחילה מתואר במשנה (מידות ב, ג) הסורג אשר הזיקה הישירה בינו לבין החיל לא מפורשת במשנה (ונחלקו הראשונים בנוגע לזיקה זו, וכדלהלן), והוא מתואר במילים: "לפנים ממנו (=מהר הבית) סורג גבוה עשרה טפחים, ושלוש עשרה פרצות היו שם שפרצום מלכי יון חזרו וגדרום וגזרו כנגדם שלש עשרה השתחויות". ואחרי כן נאמר במשנה: "לפנים ממנו החיל עשר אמות, ושתיים עשרה מעלות היו שם, רום המעלה

חצי אמה ושלחה חצי אמה". אם נניח (כפי שהניחו רוב המפרשים) שהמילים "החיל עשר אמות" מתארות את רוחב החיל כולו, אם כן בפשטות שתיים עשרה המעלות אשר "היו שם", היו בתוך אותן עשר אמות.¹

ובאשר לזיקה בין הסורג לבין החיל, לדעת מפרשים רבים² אכן הסורג הוא גבולו החיצוני של החיל ואם כן בהתאם לנתוני המשנה, ממנו ועד חומת העזרה יש מרחב של עשר אמות אשר בתוכו שתיים עשרה מדרגות. ולפי זה פירוש המילים "לפנים ממנו" משתנה לפי העניין. כי: "לפנים ממנו (=מהר הבית) הסורג", הוא במרחק די גדול, והוא שונה מכל רוח. אך לעומתו "לפנים ממנו (=מהסורג) החיל", הוא לפנים ממנו מייד. ודעת הרא"ש בפירושו למשנה היא, שלחיל לא היה תפקיד שכזה, אלא הוא נועד לנוי או להיתר טלטול בשבת, והיא אכן דעת מיעוט או שמא ממש דעה יחידה.³

אלא שבהתאם לתפיסה זו, קיים קושי בקביעת מידות החיל בכיוונים אחרים.⁴ שכן מספר המדרגות בצפון ובדרום העזרה צריך להיות גדול יותר משתיים עשרה, שהרי מן המזרח עולים מהר הבית לעזרת ישראל בעשרים ושבע מדרגות, דהיינו, שתיים עשרה

-
1. [תגובת המחבר (א"ז)]: מלבד זאת שהלשון סובלת גם את האפשרות שהמדרגות היו צמודות לחיל ובאמצעותן העפילו אליו – ועדותו של יב"מ שכך היה בדרום מחזקת פרשנות זו – מכל מדרגות ההר המשנה מתארת את המדרגות הראשיות שבציר מזרח-מערב בלבד, כפי שהראתי במאמר הראשון (עמ' 23–24).
 2. עיין להלן במקורות המובאים בהמשך המאמר בפ"ה. למעשה, הרב אורי זרם עצמו כתב במאמרו הנ"ל (עמ' 15): "אנו יודעים כיום כי הסורג נועד להרחקת המשולחים מן החיל ולפנים". והוא שם הסתמך בין השאר על התיאור שאצל יוסף בן מתתיהו, וכדלהן. ועיין שם במה שכתבנו אודות שיטתו.
 3. ונפלאתי על דברי הרב אורי זרם שכתב במאמרו במעלין בקודש מב בהערה 15, כי: "דעתו (=של הרא"ש) אינה חריגה כלל כמסוכם באוצר ירושלים והמקדש, עמ' 110–111". כי באוצר ירושלים והמקדש שם אמנם ציין שלפי השיטות שהחיל הוא חומה בפניה עצמה (שיטת הרמב"ם ופרשנים אחרים שהלכו בעקבותיו), אכן לא מובן מה תפקידו של הסורג (ובעל התו"ט במידות ב, ג, אחרי שהקשה מה שהקשה על הרא"ש, כתב שיש לו לרא"ש סימוכין בשיטת הרמב"ם). אלא שהרב אורי זרם עצמו כתב על שיטת הרמב"ם (שם עמ' 16): "כי דעת מיעוט זו קשה ביותר".
- [תגובת המחבר (א"ז)]: כוונתי לדעתו של הרא"ש שהסורג לא היה צמוד לחיל. כמו כן, שיטתו בדבר ייעוד הסורג אכן עומדת בסתירה לממצאים ולעדויות. שיטת הרמב"ם עוסקת בעניין אחר – בצורת החיל, וכאמור במאמר, גם אותה קשה לקבל.
- ומכאן להערה עקרונית. אין ולו מסקנה אחת במאמרי שמבוססת על דברי הפרשנים כמקור סמכות. כולן ללא יוצא מן הכלל מבוססות על סברא או על מקורות ראשוניים בלבד, ובעיקר על ניתוח עדויות המשנה ועדויות היסטוריות נוספות. אזכור דברי הפרשנים והעיון בשיטתם, כדרכו של משא ומתן בית מדרשי, הוא למעלה מן הדרוש, לעתים מטעם של הבאת דברים בשם אומרם, כאשר התעוררתי למסקנה מתוך לימוד דבריהם הערבים.]
4. [תגובת המחבר (א"ז)]: כאמור, המשנה עוסקת במדרגות המזרחיות בלבד, כך שהקושיה כלל אינה עולה. ראו במאמר (עמ' 23–24) את הדחייה המלאה לקושיה.

מדרגות מהר הבית דרך החיל עד עזרת נשים, ואת אותן שתיים עשרה מדרגות עדיין ניתן הכניס לתוך חיל שרוחבו הכולל הוא רק עשר אמות, אך צריך לא לשכוח שכדי לעלות לגובה העזרה, יש צורך לעלות במדרגות נוספות, והן חמש עשרה המעלות שמעזרת נשים לעזרת ישראל. ולמעשה עזרת כוהנים אליבא דרבי אליעזר בן יעקב הייתה גבוהה בעוד שתיים וחצי אמות. ומכאן עולה שמספר המדרגות מן הפתחים הצפוניים והדרומיים של עזרת כוהנים צריך להיות שלושים ושתיים, ולזה לא מספיק חיל ברוחב של עשר האמות.

על כך כתב הרב אורי זרם (מעלין בקודש שם, עמ' 24), שבדרום המדרגות אמנם השתרעו למרחק גדול יותר מעשר אמות מחומת העזרה, אך דין "חיל" היה רק לעשר האמות הקרובות אל הקודש. והוא אף ציין כמקור לשיטה זו, דברים שמצא בדברי אחד האחרונים.⁵ ולפי שיטה זו אכן בדרום ובצפון במקום שבו יש מדרגות רבות, הסורג לא שימש כגבול החיל, ותפקידו שם אינו ברור.⁶

הדבר אשר הביא את הרב אורי זרם לקביעה המוחלטת שרוחב החיל אינו אלא עשר אמות, הם הדברים שכתב בתחילת מאמרו הנ"ל, שם כתב: "במסכת מדות (ג, ג) נמסר כי 'החיל עשר אמות', ובפשטות הכוונה שרוחבו עשר אמות מסביב לעזרות, כשם ששאר תחומי הקדושה שבמקדש המוזכרים בכלים (א, ו-ט) תוארו במסכת מדות על פי מידות שטח (הר הבית, עזרת נשים, עזרת ישראל, עזרת כוהנים, בין האולם ולמזבח, ההיכל, כל העזרה). על פי הפרשנות החילופית (=פרשנותו של הרמב"ם), עשר אמות הן גובה מפלס

5. במאמרו שם הע' 28 כתב: "דרך הקודש, עמ' ככח: 'ואפשר לומר שאותו סורג המקיף כשהיה מגיע אצל אותם השערים היה מתרחב ויוצא לחוץ להלאה מן המעלות'. הסורג, אך לא החיל האסור בכניסה". למעשה ספר דרך הקודש מגדיר במפורש את הסורג כגבול החיל (בעמ' כג), וכדרך כל המפרשים שקדמוהו הבין ששתיים עשרה המדרגות הן בתוך אותן עשר אמות של החיל. אלא שהוא הקשה שבצפון ובדרום יש יותר מדרגות ממה שחיל ברוחב עשר אמות יכול להכיל, ועל כך תירץ: "ואפשר לומר שאותו סורג המקיף כשהיה מגיע אצל אותם השערים היה מתרחב ויוצא לחוץ להלאה מן המעלות", ומכאן דקדק הרב אורי זרם: "הסורג, אך לא החיל האסור בכניסה". כלומר מזה שבעל דרך הקודש כתב שהסורג היה מתרחב ולא כתב שהחיל עצמו היה מתרחב, מובן שבמקום זה ניתן את הקשר בין הסורג לחיל. אך לדעתי יש לפקפק בדקדוק זה, כי לפי פשוטם של דברים, בספר שם רק תיאר איך נראה המבנה כתוצאה מהתארכות המדרגות, ולא נכנס כלל לשאלה מה מעמדו ההלכתי של השטח הנוסף, כי היה זה פשוט בעיניו שהשטח אסור בכניסה לזרים. אך על כל פנים גם לדעתו של הרב אורי זרם, מקור זה הוא מקור יחידאי שעל דרך כלל קובע כי הסורג הוא גבול החיל, אך מוציא מן הכלל את הסורג אשר מול השערים שבצפון ובדרום.

6. [תגובת המחבר (א"ז): כנזכר במאמר, תירוץ זה הובא למעלה מן הצורך, הואיל והקושיה כלל אינה עולה, כאמור. יתר על כן, תירוץ זה אינו מבוסס על דברי בעל דרך הקודש, אלא על ניתוח אפריורי. כמו כן, תפקיד הסורג ברור. הוא חצץ – ממרחק של כמה מטרים, כעדותו יב"מ (ראו הערה 15 במאמר) – בין האסורים בכניסה לבין החיל, כפי שכבר הוכח וכמצוין במאמר. הטעם למרחק יכול להיות הצורך ב'מקדם בטיחות', או כל טעם אסתטי, אדריכלי, הנדסי או טופוגרפי אחר (שאחד או כמה מהם יכולים להיות קשורים לבעייתיות שבהצבת מחיצה בסופן של מדרגות)].

החיל או גובה החומה המקיפה אותו, ואילו רוחב החיל אינו ידוע. זוהי סיבה נוספת לבכר את הפירוש הראשון, שהרי לרוחב החיל יש נפקא מינה חשובה – 'שאינן עובדי כוכבים וטמא מת נכנסים לשם' (כלים שם) – ואינו סביר לומר כי חז"ל העלימו מאיתנו פרט חשוב זה, כל שכן במסכת שנכתב בצורה כה שיטתית⁷.

(מכוח הנחה זו גם החליט שאם לא נתייחס לשיטת הרמב"ם כשיטה "שנדחתה לחלוטין", נצטרך לומר שהחיל הוא שטח מצומצם הסמוך לעזרה, ולכן אין צורך לחוש לו כאשר אנו מתרחקים מן העזרה בשיעור בלתי מצומצם של עשר אמות תמימות, וציין לכמה פרשנים שהבינו כך את דעת הרמב"ם⁸).

ולהלן (פ"ד) יבואר מה שיש להעיר על עצם ההנחה. אך כפי שיבואר להלן (פ"ב), גם אם אמת היא כי: "אינו סביר לומר כי חז"ל העלימו מאיתנו פרט חשוב זה (של רוחב החיל)", עדיין אין זה שולל את האפשרות שעשר האמות אינן מספר מוחלט, וכי העובדה שבצפון ובדרום כנגד השערים צריך להרחיב את החיל בהתאם למספר המדרגות, אינה בגדר של "העלמה" של הנתון, כי ניתן להגיע לנתון המדויק באמצעות חשבון שמקורו במסכת עצמה (ולהלן ננתח אפשרויות אלו).

ב. תיאור החיל והסורג על פי יוסף בן מתתיהו

יוסף בן מתתיהו שכתב את ספרו ביוונית, לא השתמש במונח העברי "חיל" (וגם לא באיזו מילה יוונית שניתן לראות בה תרגום של המילה חיל). אך עיון בדבריו יכול לשפוך אור על כמה מן הסתומות שקשורות לחיל.

בתיאור המקדש מבחין יוסף בן התחום המקודש הראשון (בלשונו: "פרוטון היארון") שהוא לפי התיאור התחום הנמוך יותר, לבין התחום המקודש השני (בלשונו: "דאוטרון היארון") שהוא לפי הגדרתו התחום המקודש יותר, ולפי התיאור הוא גם גבוה יותר.

7. [תגובת המחבר (א"ז): אלו שתי ראיות בלבד מתוך שמונה המבססות את הקביעה שרוחב החיל היה עשר אמות בכל הרוחות. במאמר הראשון הובאו ארבע ראיות מן המשנה ושלש מתוך עדויות היסטוריות, ובמאמר שבגיליון זה הובאה ראיה היסטורית נוספת.]

8. השרטוטים בכתב יד קדשו של הרמב"ם לפירוש המשנה, לא נעשו לפי קנה מידה, ומשום כך קשה להביא מהם ראיה מכרעת לכאן ולכאן. עם זאת חשוב לציין כי באחד השרטוטים שרטט גם את חומות העזרה, גם את החיל שהוא לדעתו חומה בגובה עשר אמות, וגם את הסורג, והמרחק בין הקווים האלה הוא ממש גדול (יחסית לשרטוט), כך שקשה להאמין שהרמב"ם סבר שהמרחב ההלכתי של החיל הוא מצומצם עד כדי כך שהתנא לא מצא צורך להתייחס אליו. (ואפשר מאוד שפרשנים שסברו שהחיל לשיטת הרמב"ם צמוד לחומת העזרה, לא היו כותבים כך, אילו ראו את השרטוט שבכתב יד קדשו).

9. [תגובת המחבר (א"ז): מה שכתבתי שם הוא שגם אם היינו 'חוששים' לשיטת הרמב"ם, הפרשנות המצמצמת לשיטתו יותר סבירה.]

ובדבריו הוא מתאר את דרך המעבר בין התחום המקודש הראשון לתחום המקודש השני, ויש בו גם תיאור של שערי התחום המקודש השני. וכך כתב יוסף (תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ספר חמישי, פרק ה סעיף ב [פיסקאות 193–198]):

מי שעבר דרכה (של החצר הלא מקורה) אל התחום המקודש השני, הגיע אל סורג¹⁰ אבן המקיף אותה, שלוש אמות גבהו, שהיה כליל חץ. בסורג נקבעו במרווחים שווים לוחות אבן המזהירים – חלקם באותיות יווניות, חלקם באותיות רומיות – בדבר חוק הטהרה שלפיו אסור לנוכרי להיכנס אל הקודש, שכן התחום המקודש השני נקרא 'קודש'¹¹.

אל הקודש עולים מן [התחום המקודש] הראשון בארבע עשרה מדרגות. [התחום] למעלה היה מרובע ומוקף חומה משלו. גובה החומה הזאת מבחוץ היה אמנם ארבעים אמה, אך היה נסתר מן העין בגלל המדרגות; מן הצד הפנימי היה גובהה עשרים וחמש אמות. מכיוון שהמדרגות היו בנויות כנגד מקום גבוה יותר, [החומה] לא התגלתה מבפנים במלואה, הי כי הייתה מוסתרת על ידי גובה הגבעה.

מארבע עשרה המדרגות ועד לחומה היה מרחב בן עשר אמות, כולו שטוח. מכאן הוליכו אל השערים גרמי מעלות אחרים בני חמש מדרגות; בצפון ובדרום היו שמונה שערים, ארבעה בכל צד; במזרח היה צורך בשני שערים, מאחר שבצד זה הוקם קיר מפריד [התחום] מקום מיוחד לעבודת הא-להים של הנשים, היה צורך בשער שני, והוא נפרץ אל מול השער הראשון.

בדבריו של יוסף בן מתתיהו מפורש כי את התחום המקודש השני הקיפה חומה, ועלו אליו בארבע עשרה מדרגות, ובראש אותן מדרגות היה מפלס של עשר אמות, ומעליו היו עוד חמש מדרגות שבהן עלו אל השערים שבחומה. ולמרגלות המדרגות הייתה איזה גדר (סורג)

10. במקור היווני משתמש יוסף במונח "דרופוקתוס", שפירושו הוא בדרך כלל סורג עשוי מנסרים של עץ. אלא שכאן נאמר במפורש אצל יוסף כי מדובר בדרופוקתוס עשוי אבן. ובצדק תרגמו זאת המתרגמים לעברית במונח "סורג" המוזכר במשנה.

11. הביטוי ביוונית הוא: "hagion" שהוא ביטוי נדיר יחסית, וכוונתו כפי הנראה להדגיש את קדושתו היתרה של התחום המקודש השני. לעיתים רבות כאשר קיימות מילים נרדפות, רק מי שחי את השפה יכול לדעת כי השימוש באחת מהן מבטא עוצמה מיוחדת, ולעיתים רבות במרחק מקום וזמן אי אפשר לעמוד על הדבר. בנדון דידן המתרגמים תרגמו "קודש", בהערות ציון שהכוונה לדבר קדוש יותר (קדוש קדוש), אך רק לפי מבנה המשפט ניתן לעמוד על כך, כי המילה 'קודש' כשלעצמה אינה די בה כדי להדגיש זאת.

אבן שעליו היו אסטילאות (אבני כתובת) שכתוב עליהן בכתב יווני ובכתב רומי, שנכרי שייכנס פנימה יתחייב בנפשו.

עצם האיזכור של מפלס ברוחב עשר אמות מחוץ לחומת התחום המקודש השני, מביא מייד למחשבה שמפלס זה אינו אלא הדבר שעליו נאמר במשנה: "לפנים ממנו החיל עשר אמות". אלא שאם כן הוא, מובן שהמדרגות הן מחוץ לחשבון אותן עשר אמות. מאידך גיסא מדקדוק בלשון המשנה משתמע שהמדרגות עצמן הן בתוך התחום המקודש הנקרא "חיל", שהרי במשנה אחרי האיזכור של החיל, והקביעה שהוא עשר אמות, נאמר במפורש: "ושתיים עשרה מעלות היו שם", ואין אותו "שם" אלא החיל שהוזכר קודם לכן. ואם כן בהתחשב בשני המקורות, יהיה פירוש המשנה: "לפנים ממנו החיל [שעיקרו משטח סובב ברוחב] עשר אמות, [ומלבד זאת] שתיים עשרה מדרגות היו שם".

בהתאם לפירוש זה,¹² גם אם נסכים לקביעה של הרב אורי זרם כי אין זה סביר ולומר שחז"ל העלימו מאיתנו פרט חשוב זה של רוחבו הכולל של החיל, אין בכך כל סתירה להנחה שהחיל (במזרח) כולל גם משטח של עשר אמות, וגם שתיים עשרה מדרגות. שהרי שיעור רוחב המדרגות גם הוא ידוע ומפורש, דהיינו שלח של חצי אמה לכל מדרגה, ואם כן שתיים עשרה מדרגות, הן שש אמות, ויהיה אם כן השטח הכולל של החיל האסור בכניסה של טמאי מתים (במזרח) שש עשרה אמה.

בהתאם לזה סביר להניח כי גם בשאר הכיוונים תתבאר המשנה באופן זה.¹³ כלומר החיל הוא עשר אמות בראשו, ולכך מצטרפות כך וכך מדרגות בהתאם למיקום. ואת מספר המדרגות נוכל לקבוע על פי הגובה שאליו צריכות המדרגות להגיע. ואפשר כי משום כך קבעה המשנה כאן, אחרי איזכור שתיים עשרה המדרגות שבמזרח, כי: "כל המעלות שהיו שם, רום מעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה". כלומר, במזרח שבו עוסקת המשנה באופן ישיר, רק שתיים עשרה מדרגות היו בחיל. אך בכיוונים אחרים היו יותר מדרגות, וגם את השטח שהן מוסיפות לחיל, יש לחשב לפי אותו חישוב של שלח ברוחב של חצי אמה. ולא יכלה המשנה למסור זאת כדרכה בדרך קצרה, כי מצפון ומדרום לעזרת נשים, אכן היו שתיים עשרה מעלות בלבד. אך כנגד עזרת ישראל היה צורך בעשרים ושבע מעלות, ואף התפשטות החיל הייתה בהתאם, ואלביא דרבי אליעזר בן יעקב (מידות ב, ו) שעזרת כוהנים הייתה גבוהה בעוד שתיים וחצי אמות, היא צורך באותו אזור בשלושים ושתיים מדרגות, וכך התפשטה קדושת החיל שם למרחק של עשרים ושש אמות מחומת התחום המקודש השני.

12. [תגובת המחבר (א"ז): מכיוון שהמשנה מתארת את המדרגות המזרחיות, ואילו יב"מ בשום אופן לא מתאר אותן (כמוכח בהערה 19 במאמרי), הקושיה והפירוש נדחים גם יחד].

13. [תגובת המחבר (א"ז): המשנה יב"מ מתארים כיוונים שונים].

ועל פי זה ניתן גם לומר כי כוונת המשנה היא "החיל עשר אמות" ועוד מדרגות בהתאם. כי עשר אמות הוא המספר הקבוע, ואליו מתווספות מדרגות בהתאם לידוע מן המשניות האחרות, כאשר השלח של כל אחת הוא חצי אמה.

פרט אחר בדברי יוסף שמסתבר שהוא גם דבר שמתואר במשנה, הוא הגדר הנמוכה יחסית שלמרגלות המדרגות העולות מן התחום המקודש הראשון לתחום המקודש השני. המתרגמים לעברית קראו לגדר זו "סורג" על אף השינויים שיש בין התיאור במשנה לתיאור אצל יוסף. לפי התיאור אצל יוסף, על גבי הסורג היו אסטילאות שהזהירו את הנכרים מלהיכנס לתחום המקודש יותר.¹⁴ וזו עצמה ראה לשיטות הראשונים על פיהן מטרת הסורג הייתה כדי לתחום את תחום החיל.

(ואמנם יש הבדל בתיאור גובה הסורג, כי במשנה גובהו עשרה טפחים, ואצל יוסף גובהו שלוש אמות, אבל לדעתי הגדר עצמה הייתה באמת עשרה טפחים, כעין גדרות משטרה שמוצבות באירועים שונים. אך האסטילאות שהיו צריכות להיות בגובה העיניים, ולהראות גם כאשר בני אדם מתקרבים לסורג, אכן היו בגובה שלוש אמות. לגופו של עניין, על אף ההבדל בתיאור המדויק, גם אם אין אנו יודעים את פשר ההבדל, מסתבר על כל פנים הכוונה בשני תיאורים היא לדבר אחד).

דרך זו אמנם אינה הדרך בה התבאר העניין אצל הפרשנים הראשונים, אך ודאי ניתן לומר על ביאור זה, כי אילו ראו הראשונים את דברי יוסף בן מתתיהו, היו גם הם מבארים כך. (למעשה צורת החיל בדרך זו, אכן אינה רחוקה מדרכם של רוב הראשונים, זולת הרמב"ם).

מבחינה לשונית נצטרך על פי דרך זו לומר, כי "חיל" הוא סוללת תמך שנבנית למרגלות החומה הגבוהה. וכך נוכל להבין כי החיל כולל הן את המדרגות המכסות את החלק התחתון

14. בדבריו של יוסף כתוב שאסור לנוכרי להיכנס אל התחום המקודש השני שנקרא 'קודש'. ולכאורה הכוונה היא שמותר לנוכרי לעבור את הגדר, ואסור לו רק לעבור אל המתחם שבצד הפנימי של החומה שבראש הגבעה. אלא שמבחינה הגיונית קשה להבין מדוע עשו גדר ייחודית כאשר משני צידיה הדין הוא דין אחד. ואם אכן זה פשר האזהרה, היה די בהצבת אסטילאות ללא שום צורך ביצירת גדר. ולמעשה גם מבחינה הלכתית האזהרה שעל גבי האסטילאות כפי שמתאר אותה יוסף, אינה מובנת. שהרי גם אם נניח שהחיל אינו אלא משטח עשר האמות שבראש המדרגות, וכי מותר לנכרים לעלות במדרגות עצמן, עדיין הניסוח כפי שהוא אינו מובן, כי האזהרה הייתה צריכה להיות מנוסחת באופן שיוכלו להבין ממנה שמותר אמנם לעלות על המדרגות, אך אסור לעלות על המשטח העליון. אבל בכתובת שנמצאה בפועל ופורסמה בפרסומים שונים כתוב במפורש: "איש נכרי לא ייכנס לפניו מן המחיצה המקיפה את המקדש, ולחצר המוקפה. ומי שייתפס יתחייב בנפשו ודינו למיתה".

של החומה, והן את המשטח שמעליהן, כי הכול מבנה אחד שנמצא למרגלות החומה, ותומך בה. וכפי שהתבאר במאמרי במעלין בקודש יד.

ג. צורת פני השטח לעומת התיאורים הנ"ל

הבעיה הגדולה מתעוררת כאשר אנו קוראים את דבריו של יוסף, ומנסים לשלב אותם עם התיאור שבמשנה (כפי שהתבאר לעיל), וכמו כן מנסים להשוות את הדברים לפני השטח. כי כל מי שקורא באופן אובייקטיבי את דבריו של יוסף בן מתתיהו שהובאו לעיל, מבין שהתחום המקודש השני (שנקרא אצלו ביוונית "דאוטרון היארון"), הוא למעשה גבעה שמוקפת כולה בחומה, וכי בתחתית החומה יש מדרגות שמכסות את הגבעה. וליתר דיוק החלק התחתון של החומה הוא למעשה קיר תמך, והמדרגות מכסות את אותו חלק של החומה שצידו הפנימי תומך בגופה של הגבעה. ולפי דבריו, גובה הגבעה הוא חמש עשרה אמות, וגובה החומה הוא ארבעים אמה, אך רק עשרים וחמש אמות ממנה גלויות לעין. כי הצד הפנימי של החומה (שהוא למעשה קיר תמך) מוסתר על ידי הגבעה עצמה, ובצד החיצון מוסתר החלק התחתון של החומה על ידי מדרגות.

אמת היא שבנוגע למספר המדרגות שבכל צד החשבון אינו ברור כל צרכו, ולמראית עין יש בדברי יוסף בן מתתיהו אי דיוק, וכפי שצינתי במאמרי השונים. ולא עוד אלא שלדבריו במקום אחר מתברר שבמערב כלל לא היו מדרגות, אך גם אם במספרים ובגדלים ניתן לתפוס את יוסף באי דיוקים (וכאלה יש רבים), קשה מאוד לטעון שאדם שראה את המקדש, ונתן לנו תיאור של התחום המקודש השני כתחום שעומד על גבעה, ומוקף חומות ומדרגות בקצוות הגבעה, ייתן בפועל תיאור של דבר מה שאינו תואם את מה שהיה נראה לעין כול.

על שאלה זו השיב הרב אורי זרם וכתב שהתיאור שאצל יוסף בן מתתיהו הוא מכיוון דרום בלבד.¹⁵ ובדרום אכן ברמה אין אנו מוצאים סלע שניתן לקבוע על פיו עד היכן השתרעה הרמה, זולתי בפינה הדרומית מזרחית, שהיא אכן סמוכה לפינת העזרה.

15. הופתעתי לראות כי את ההנחה הזו הוא שם בפי. וכך במאמרו שם בעמ' 19 כתב בגוף המאמר "תיאורו (= של יב"מ) עוסק בעליה למקדש מדרום", וכמקור הוא מציין שם בהערה 19 "כפי שכבר הראה הרב קורן (חצרות בית ה' ה, ג; מעלין בקודש כח עמ' 141-142). והוא חזר על הדברים שם בעמ' 26 (שם כתב את תירוצו לסתירה בין פני השטח לבין המקורות), וכתב בגוף המאמר: "אולם כבר כתבנו כי יב"מ מתאר את המקדש לנכנס מדרום (לעיל הערה 19 בשם הרב קורן)". ובאמת בשני המקורות כתוב הפוך ממש, וגם מה שכתוב שם בנוגע לאי ההתאמה בנוגע למדרגות במזרח ובמערב, הוצא לגמרי מהקשרו. בחצרות בית ה' שם (תת סעיף ד): כתוב: "דברי יוספוס נאמרו במפורש על הצד הצפוני והדרומי, ולא על הצד המזרחי". ודקדקתי זאת מעצם דבריו שם אודות ההשוואה בין חמש עשרה המדרגות שמעזרת נשים לעזרת ישראל, לבין חמש המדרגות שמן החיל לעזרה. אבל גם לפי דבריו שם, ההפרש בין המזרח לצפון והדרום נובע מן העובדה הפשוטה שכל הכתלים הם על

נמצא לפי דבריו כי בצד הצפוני הייתה חומה אחת בלבד, היא חומת העזרה שהייתה מרוחקת קל"ה אמות מן החומה הדרומית, אך בניגוד לחומה הדרומית שעמדה על שפת הגבעה, החומה הצפונית היחידה עמדה באמצע הגבעה, וממנה צפונה לא ירדו כלל במדרגות, אבל משטח של עשר אמות הקיף אותה שם, והוא הנקרא "חיל", ומחוצה לו היה סורג שעליו היו אזהרות לבני נכר לא להיכנס פנימה ממנו. (ולדעתו המונח "חיל" מבטא מושג דו ממדי, כלומר משטח ברוחב עשר אמות, שמקיף את העזרה, אך בדרום בהתאם לתנאים הוא נמצא בראש מדרגות, ובצפון אינו אלא משטח שמסומן על גבי הקרקע השטוחה).

כאמור לפי דעתי, די בקריאה של התיאור המובא לעיל, כדי להבין שהחומות הן על גבול הגבעה,¹⁶ אך למי שיש ספק בזה, אני יכול להציג קטע נוסף ממנו הדבר עולה הדבר בבירור. קטע זה עוסק במלחמה בתוך אזור המקדש בזמן המרד הגדול, בין שמעון שאנשיו התבצרו בתוך העזרה, לבין יוחנן ואנשיו שהיו מחוץ לעזרה. וכפי שמסופר על ידי יוסף בן מתתיהו, יוחנן הקים מגדלים שבאמצעותם קיווה לכבוש את העזרה שכאמור הייתה מוחזקת בידי שמעון. ועל כך כתב יוסף (תולדות מלחמת היהודים ברומאים, ספר חמישי, פרק א, סוף סעיף ה [פיסקא 38]): "אחר כך קירבם והציבם מאחורי החומה, מול האכסדרה במערב – המקום היחיד שבו יכול [להציבם], כי בצדדים האחורים הייתה הגישה הסומה על ידי גרמי המדרגות הרבים". מובן אם כן שבצד הצפוני היו מדרגות סמוכות לחומה

שפת הגבעה. אלא שבמספרי המדרגות יש הבדלים שנובעים מעצם קיומה של עזרת נשים במזרח. ובאשר לדברים שנכתבו במעלין בקודש כח, בפועל מה שכתוב שם הוא: "וכך על כרחנו צריכים אנו לומר שהמערכת שתוארה לעיל מתאימה רק לדרום ולצפון". (אלא ששם כתבתי כי מסתבר שהתיאור ניתן למי שבא מן הדרום כלומר מן הסטיו המלכותי, ומשם כך לא תיאר את מספר המעלות שבמזרח, או את חסר המעלות שבמערב. אך ודאי גם אם היה מגיע מן הצפון היה נותן תיאור דומה). ועל כל פנים, גם דברים אלו כפי שנכתבו הוצאו מהקשרם, כי הם רק נגעו למספר המדרגות, ולא לעניין העיקרי שהוא גובה המקום וגובה החומה הנמצאת בקצה הגבעה. (אכן במעלין בקודש כז עמ' 22 כתבתי שמתחילה סברתי שהיה הבדל בין ארבעת השערים הדרומיים שמתאר יוסף, לבין ארבעת השערים הצפוניים, כי רק הדרומיים עמדו ממש בשורה אחת, אך החומה הצפונית של התחום המקודש השני לא הייתה מהלכת בקו ישר, וכי התיאור אצל יוסף הוא במבט מדרום. אך כמובן גם אז לא עלה על דעתי לומר ששערי הצפון אינם על קצה הגבעה, שהוא הפרט הבולט ביותר בתיאור התחום המקודש השני. ובסופו של דבר גם מהנחה דחוקה זו שהבדילה בין שערי הצפון והדרום חזרתי בי כמבואר במעלין בקודש שם).

[תגובת המחבר (א''): במאמרי הפניתי הן לדברי הרב קורן הן לדברי הרב עידוא אלבה, כאשר משילוב הוכחותיהם עולה המסקנה הברורה שיב"מ תיאר את המקדש מן הדרום. עיי"ש. בכל אופן, גם אם לא היינו יודעים מאיזה כיוון תיאר יב"מ את המקדש (ועל כל פנים הרב קורן מסכים שלא מן המזרח או מן המערב), עדיין היה סביר לומר שהוא תיאר את המקדש מן הדרום, על מנת ליישב את עדותו זו עם המשניות ויתר העדויות.]

16. [תגובת המחבר (א''): אכן, כך בדרום.]

ולאכסדרה הצפונית, ורק במערב לא היו מדרגות.¹⁷ ואשר על כן, על כרחנו צריכים אנו לומר שהיו בצפון שם שתי חומות.

ד. על דרך המסירה של המשנה במידות, ועל פרטים שחסרים בה

טענתו של הרב אורי זרם כי: "לרוחב החיל יש נפקא מינא חשובה – שאין עובדי כוכבים וטמא מת נכנסים לשם" (כלים שם) – ואינו סביר לומר כי חז"ל העלימו מאיתנו פרט חשוב זה, כל שכן במסכת שנכתב בצורה כה שיטתית", היא טענה חשובה, אך לדעתי היא מבוססת על הנחה שאינה מדויקת מכמה פנים.

הפרט הבולט ביותר בנושא של אי מסירת פרטים מדויקים הם מרחקי הר הבית מהעזרה, שהם ודאי נוגעים לדין דאורייתא, שהוא חמור בהרבה מדין כניסה של טמא מת או נכרי לחיל. ובמקום זה הסתפקה המשנה בנתונים: "רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון, מיעוטו מן המערב". בספרי חצרות בית ה' (עמ' 115) כתבתי שהמשנה לא הזכירה את המרחק בין קירות העזרה לקירות הר הבית, מפני שהקירות אינם מקבילים. אלא שבאמת זו רק חצי תשובה, כי לכאורה הצורך שקיים, ללמד את הציבור עד היכן מותר להיכנס ולהיכן אסור להיכנס, מצדיק מאמץ מיוחד לתאר גם מרחק בין כתלים שאינם מקבילים, ולהאריך בלשון ולומר כי אצל הקרן הדרום מזרחית המרחק הוא כזה וכזה, ואצל הקרן הדרום מערבית המרחק הוא כזה וכזה וכו'. ולשאלה זו אין תשובה חד משמעית.

בפשטות ניתן לומר כי אין דרכו של התנא להאריך, מה גם שבתקופה ראשונה נשנתה המשנה בעל פה, ודרכם של נתונים מסובכים להשתבש. (ואפשר גם שנתונים מסובכים אלו לא השתמרו כבר בזמן המשנה, כשם שמצינו בשני מקומות במסכת מידות: "שכחתי למה הייתה משמשת"). וזו לבדה יכולה להיות סיבה לכך שלא מסרו לנו במידות את גודל הרמה, ומרחקה מכותלי העזרה בכיוונים השונים, שקיים בהחלט קושי גדול לתאר אותם.

אבל באמת קיים עניין יסודי הרבה יותר, שיכול גם לשפוך אור על הסתומות האלה שבמשנה. העניין היסודי הוא שהמשנה באמת לא מסרה שום נתון שיכול ללמד היכן הוא

17. נכון אמנם שגם לשיטתו של הרב אורי זרם, בקצה הרמה שהיה מרוחק כששים מטר מחומת העזרה, היו מן הסתם מדרגות שבהן ניתן היה לעלות על הרמה. אך מובן שמי שבנה מגדלים יכול היה ללא קושי גם להעלות אותם על הרמה, הרחק מן החומה שעליה שמרו מבפנים אנשי שמעון, ואחר כך לקרב אותם עד החומה עצמה, ולהציב אותם על המשטח הישר שהיה שם. ורק בדרום לא יכול היה לעשות זאת, מפני שלמרגלות החומה היו מדרגות שהרחיקו אותו משם. ועל כרחנו צריכים אנו לומר כי לפי התיאור של יוסף, גם בצפון היו מדרגות למרגלות החומה שאותה ביקשו להבקיע אנשי יוחנן.

[תגובת המחבר (א"ז): כמדומני שדחייתו של הרב קורן את ההסבר הפשוט והמובן מאליו (לאור העובדה שהמקדש שכן בפסגה ועל כן היה צריך להעפיל אליו מכל עבריו) היא מעט ספקולטיבית. איש אינו יודע מה התרחש במלחמת האחים הנוראה שהתחרשה במקום.]

מקום העזרה והיכן הוא מקום כותלי הר הבית. מובן שהמשנה לא הייתה יכולה למסור לדורות הבאים היכן הוא מקום קודש הקודשים תוך שימוש בקורדינאטות שלא היו אז בשימוש. אך היא גם לא מסרה את הדברים בצורה אחרת שתיתן לנו כלים לקבוע היכן בדיוק עמד קודש הקודשים (דבר שאולי ניתן היה להעשות על ידי תיאור של הצכרה).

ועל כורחנו צריכים אנו להבין שהמשנה הסתמכה על מסורת חיה בשטח, או על דרך חיצונית אחרת (אולי דרך ארכיאולוגית) שתוכל לסייע בעתיד בפתרון השאלה היכן הוא מקום קודש הקודשים, והיכן הן העזרות. ובאופן נפרד הסתמכה המשנה על כך שגבולות הר הבית גם הם ידועים ממסורת חיה, או מדרך חיצונית אחרת שתוכל לברר אותם.

(בעבר כאשר הייתי מרצה על מקום הר הבית והעזרות הייתי מציג זאת כבעיה שיש בה שני נעלמים, נעלם אחד הוא מקום העזרות והמזבח וכו', ונעלם אחר הוא מקום גבולות הר הבית, ופתרון נעלם אחד, אינו מאפשר עדיין את פתרון הנעלם השני).

וכאשר אנו מבקשים לדעת היכן הם גבולות החיל, צריכים אנו תחילה לברר מה משמעות המושג "חיל". כי אמנם נכון הוא שההלכה האוסרת על טמאי מתים ונכרים להיכנס לשם, היא הלכה הנוגעת לשטח, אך שטח זה מוגדר כשטחו של "חיל" שהוא מושג קיים בפני עצמו. (כשם שהמשנה בכלים קובעת הלכות הנוגעות לשטח של "ערים המוקפות חומה", וכאשר אנו באים לברר את ההלכה, צריכים אנו תחילה להגדיר מה היא עיר חומה, ורק אחר כך נוכל להתייחס לדינים הקשורים לשטח שלה).¹⁸

והואיל ולדעתי המונח "חיל" מתייחס למבנה תמך שנמצא למרגלות החומה מבחוץ, (וכפי שהארכתי בזה במעלין בקודש יד, וכפי שצוין לעיל), והואיל והמשנה קבעה במפורש כי "לפנים ממנו (=מן הסורג) החיל עשר אמות, ושתים עשרה מעלות היו שם". ממילא אנו יודעים כי מקומו של החיל הוא במקום בו יש מקום ויש צורך באותן מעלות, כלומר החיל בהכרח עומד בשפת הגבעה. נמצא שבאמת ביישום המשנה בשטח, אנו זקוקים לפתור שאלה שיש בה שלושה נעלמים, האחד הוא מקום העזרה, והאחר הוא מקום גבולות הר הבית, אך קיים עוד נעלם, והוא מקום החיל. ונעלם זה ניתן לפתרון באופן פשוט יחסי, כאשר מתבוננים בשטח ויודעים היכן הוא המקום שלמרגלותיו נמצא החיל (ומתוך כך גם אנו יודעים שהייתה גם חומה מעל החיל).

נמצא כי את גבולות הרמה ומרחקיה מן העזרה או מחומות הר הבית, אכן המשנה לא מסרה, כפי שלא מסרה את הדבר החשוב יותר, שהוא מרחק גבולות הר הבית מן העזרה. אלא שבמקרה זה, דווקא הידיעה החיצונית היא יחסית פשוטה (אם כי כפי שהתברר, גם הרמה עצמה שינתה את ממדיה במקצת במהלך השנים). אך באופן כללי ניתן לקבוע כי

18. [תגובת המחבר (א"ז): כמצוין בהערה 16 במאמרי שבגיליון זה, המונח 'חיל' מציין בדברי חז"ל מרחב, ללא יוצא מן הכלל.]

מידות החיל עצמו נמסרו לפחות באופן חלקי. נמסר כי החיל הוא עשר אמות, ומי שידע להשתמש בלשון הנכונה, ידע שהכוונה היא למשטח העליון של החיל. ומלבד זה קיימות מדרגות שהשלח שלהן הוא ברוחב חצי אמה לכל מעלה. במזרח היו שתיים עשרה מעלות, ובכיוונים אחרים משתנה רוחב החיל בהתאם למספר המדרגות הנצרך שם. אך כאמור קביעת מקומו המדויק של החיל, אפשרית רק אחרי זיהוי מקום הגבעה בשטח עצמו.¹⁹

ה. הערות אחדות לתגובתו של הרב אורי זרם בגליון זה

1. משקלן של ראיות היסטוריות וטופוגרפיות

כפי שציינת בתחילה, בתגובה שכתבתי במעלין בקודש מב, ביקשתי להדגיש נקודות מסוימות שסברתי שהן לא היו ברורות מספיק במאמרי הקודמים. אשר על כן טענתו של הרב אורי זרם, שבתגובה שלי לא השבתי על עצם טענותיו אלא חזרתי על עיקרי דבריי, יש אי דיוק מסוים. עיקר הדברים שבקשתי להבהיר הוא שנקודת המוצא שלי היא בקשת הפשט בהתאם למקורות הגלויים לנו (יב"מ לפני השטח בפועל), מתוך הנחה שאילו היו דברים אלו גלויים למפרשים הקדמונים, היו מבארים את הדברים בצורה שונה. ולאור הדברים האלה אכן חזרתי על עיקר טענותיי, כאשר כוונתי הייתה להציג אותן לאור ההקדמה שהקדמתי.

בהתאם לגישה זו, כלל לא חיפשתי את הדרך כיצד ליישב את דברי קדמון פלוני, או מפרש אחרון אחר, אבל הסתייעתי בדברי מפרשים שונים אשר פרטים בדבריהם עלו בקנה אחד עם הדברים העולים מהשוואת המקורות שלא היו ידועים להם.²⁰

ואחרי ההבהרה זו מצאתי לנכון גם להבהיר כי נושא הטופוגרפיה אינו בגדר של "ראיה מרכזית נוספת", כפי שהגדיר זאת הרב אורי זרם, אלא זה עיקר הדבר שאילו הכירו אותו הקדמונים והיו משלבים את הדברים עם התיאור של יוסף בן מתתיהו, כי אז היו מקבלים על דרך כלל את התמונה אותה הצגתי במאמריי.

19. [תגובת המחבר (א"ז)]: מלבד זאת שההנחה שלא סביר שחז"ל העלימו מאיתנו את רוחב החיל היא, כאמור, אחת משמונה ראיות, הפתרון לכל האמור בסעיף זה מבוסס על שני הבדלים יסודיים בין מקום המקדש והר הבית לבין החיל: א. כפי שאראה בע"ה בהרחבה במאמר בגליון הבא, תחומי הר הבית והמקדש הם תחומים בעלי קשר הדוק לגאוגרפיה ולטופוגרפיה של הר המוריה, קשר שאף נמסר במשנה, כך שגם בלי מסורת מדויקת אפשר לחזור ולזהות את מקומם בדיוק סביר. לעומת זאת, החיל אינו תחום גאוגרפי במהותו אלא תחום הלכתי בלבד, ללא כל אחיזה בשטח. על כן, בהעדר מסורת מדויקת על מיקומו, לעולם לא נדע עד היכן השתרע. כל זאת, כאשר מיקומו הוא השאלה המרכזית המתעוררת בפני יהודי טמא מת המעוניין לשפוך שיחו לפני ה'. ב. עד שהמשנה, הממעטת לרוב בלשונה, כבר מסרה לנו במפורש ובדקדוק את מידות החיל, לדעתי רחוק מאוד לומר שלמעשה היא כלל לא מסרה אותן, אלא תיארה רק חלק מזערי מן החיל.]

20. [תגובת המחבר (א"ז)]: כאמור, מסקנותיי אינן מבוססות על דברי המפרשים.]

ואמנם בשעתו ביקשתי להביא סימוכין לכך שהחיל היה גדול יותר משיעור עשר אמות, גם על פי המקורות התלמודיים, אך כל זה לא נאמר אלא כדי להקל על הלומדים לעכל את הרעיון המהפכני בדבר צורת החיל וממדיו, אך לא אלה היו הדברים שגרמו לי לחפש דרך חדשה להבנת הדברים. כמו כן הוספתי במאמר התגובה שלי דברים בעניין לשכת הגזית וגודלה, כי בזה לא הרחבתי במאמרים הקודמים העוסקים בחיל, ולדעתי מבין הפרטים התלמודיים המלמדים על גודל החיל, הידיעות שיש לנו בנושא לשכת הגזית, אכן בעלות משמעות הרבה יותר גודלה משאלת שטיחת הפרוכת בחיל, או אפילו מידות בית המוקד שהוגדר כבית גדול, ודקדוקי בעניין הפתח שהיה לו לחיל.

2. על ההשוואה בין לשכת הגזית לבסילקאות

בתגובתו כתב הרב אורי זרם: "איני יודע מה הביא את הרב קורן להחלטה כי המבנה המכונה 'בסילקי', מפירות ומפאר האדריכלות הרומית, היה מועתק אחד לאחד במקדש לאלוקי ישראל. בגמרא (יומא כה ע"א) נאמר כי לשכת הגזית 'כמין בסילקי גדולה היתה'; אין זה מלמד כלל וכלל על ההעתקה גמורה. יתר על כן, בזיליקה אינה מבנה שגודלו מוגדר ומוחלט, אלא תבנית כללית בלבד. נמצאו בזיליקות בגדלים שונים, בפרופורציות שונות ובעלות מרכיבים שונים. אפילו בספר אליו הפנה הרב קורן נכתב כי 'רוחבן צריך שיהיה לא פחות משליש ולא יותר ממחצית אורכן, אלא אם כן טבע המקום מונע זאת ומחייב שינויים בפרופורציות אלו'. זאת ועוד, הבזיליקות שימשו במקור כמקום המשפט, כך שייתכן שההשוואה אינה לצורת המבנה אלא לייעודו".

ובכן דווקא המשפט האחרון שהשוואה לבזיליקה אינה לצורת המבנה אלא לייעודו, מפתיעה אותי מאוד, כי במסכת עבודה זרה (טז ע"ב) מפורש: "אמר רבה בר בר חנה א"ר יוחנן, שלוש בסילקאות הן: של מלכי עובדי כוכבים, ושל מרחצאות, ושל אוצרות". ובהמשך מפורש כי יש השלוש שהוזכרו הם להיתר (שמותר לישראל להשתתף בבנין שלהן), ומלבדן יש גם בסיליקה של גרדום, ושל איצטדייא ושל בימה. ומשם כך מוזר מאוד לחשוב שהשוואה בין לשכת הגזית אשר הייעוד שלה מפורש במקומות רבים, לבין הבסיליקה, נועד להבהיר את היעוד של לשכת הגזית כמקום משפט, וזה ממש בגדר תלי תני בדלא תני.²¹ (ואמנם הרב זרם כתב כי הבזיליקאות שמשו במקור כמקום המשפט בעולם הנכרי, אך אין זה מספיק כדי לערוך השוואה "כמין בסיליקה גדולה" לדבר שבזמן המשנה והגמרא שימש גם לצרכים אחרים. ולגופו של עניין, בסיליקוס הוא מלך בלשון רומא, ומכאן לכאורה שהבסיליקאות המקוריות הן בסיליקאות של מלכים).

ולגופו של עניין, אמנם נכון שלא כל הבסיליקאות נבנו במתכונת אחת, אך כאשר לשכת הגזית מתוארת "כמין בסיליקה גדולה", למדנו מכאן שני דברים. האחד הוא שצריך להשוות

21. [תגובת המחבר (א"ז): כמדומני שאין להקשות ממקור זה, שייתכן שנאמר מאה או אפילו מאתיים שנים לאחר המצוטט בגמרא ביומא. כמו כן, בתגובתי ציינתי להשוואה אפשרית נוספת].

אותה בגודל שלה לבסיליקאות גדולות. והשני הוא, שמן הסתם צורתה הייתה דומה לצורה רגילה של בסיליקי, כי לא מקובל להשוות בניין לבניין אחר, כאשר הבניין האחר הוא בניין יוצא מן הכלל, שבגלל אילוצים יצא מן הפרופורציות הרגילות שלו, כי המשווה בניין לבניין, מתכוון לתת לשומע מושג על הדבר שעליו הוא מדבר.

נמצא כי עצם ההשוואה למבני בסיליקי גדולים, היא דבר הכרחי בביאור הגמרא, ומסתבר שההשוואה היא גם לדבר מה תיקני. אם כי לגופו של עניין ודאי השוואה זו אינה ההשוואה גמורה, שהרי בתיאור הלשכות שבצפון נאמר (מידות ה, ד): "וגג שלושתן שווה", וזו אכן החריגה שהייתה בעניין זה, מן המבנה הרגיל של הבסיליקאות.²²

3. החיל כמושג אדריכלי, ודין השטח שלפנים ממנו

נקודה אחרת שאני מוצא לנכון להתייחס אליה היא דבריו של הרב אורי זרם, שמצא בדברי אודות פתחי בית המוקד את המושג "חיל מקורי", והוא כתב על כך כי מדובר: "על מושג חדש – חיל מקורי וחיל לא מקורי – שלא מצאתי לו לא מקור ולא פשר". וכמדומה שכל מי שקרא את מאמרי במעליו בקודש יד היה צריך לעמוד על פשר הדברים. המונח "חיל" הוא מונח מתחום האדריכלות ולא מתחום ההלכה (כשם שהמושג "חומה" הוא מושג אדריכלי, ולא מושג הלכתי, אם כי יש הלכות התלויות בחומה).

כפי שביארתי במאמרי שם, החיל אינו אלא המערך של המדרגות ומפלס עשר האמות שעל גביו. חיל (שהוא מונח אדריכלי) היה גם במקדש, ושם ניתנה לו הלכה מסוימת, האוסרת על טמא מת ונכרי להיכנס אליו. אולם מובן מאליו שאם קיים איזה מרווח בין הקצה של החיל (קצה המשטח העליון של אותו אלמנט אדריכלי), לבין חומת העזרה, אסור היה להם לטמאי מת ולנכרים להיכנס גם לשם, שהרי אסור להם להיכנס לחיל ("המקורי"), ומובן שאין מקומם פנימה ממנו. ההגדרה המדויקת של השטח הזה היא "לפנים מן החיל", אלא שלשון זו היא לשון ארוכה, ומשום כך התנא במסכת כלים קיצר ואמר: "החיל מקודש ממנו, שאין עובדי כוכבים וטמא מת נכנסים", והיה צריך לכאורה להאריך ולומר: "החיל [ומה שלפנים ממנו] מקודש ממנו, שאין עובדי כוכבים וטמא מת נכנסים". אלא שהתנא לא הוצרך להאריך בלשונו כאשר הדברים הם מובנים מאליהם. קשה למצוא מקור להנחה זו, שהרי הקדמונים לא הכירו את בעיית התאמת השטח, לתיאורים שבמקורות השונים. אך פשר יש ויש למושג זה.

22. [תגובת המחבר (א'ז): כאמור, נדמה שאין גודל 'תקני' לבזיליקות. כמו כן, נדמה שאין לדייק מהלשון 'בסיליקי גדולה', שהרי במשנה בבבא בתרא (ו, ד) למשל סתם בית גדול הוגדר כבעל שמונה על עשר אמות (מהרב אלישע וולפסון). ועיקר העיקרים – גם בלי להיכנס לכל הדקדוקים שכאן, במאמרי (עמ' 21) כבר הערתי שגם אם נניח שלשכת הגזית הייתה עצומה בגודלה, אין זה מעלה או מוריד מן המסקנה שהחיל היה מצומצם בגודלו.]

4. איסור כניסת טמאי מת למדרגות החיל

קטע אחר בדבריו שאני מוצא לנכון להתייחס אליו הוא: "הרב קורן כתב כי קדושת החיל מתפשטת גם למדרגות שבעזרתן העפילו לחיל, ולמעשה על כל השטח עד הסורג המקיף. **לקביעה זו אין כל מקור.**²³ מלבד ההכרזה כי 'החיל עשר אמות', לא מצאנו כל התייחסות נוספת של חז"ל. אין אלא לומר, אפוא, כי המדרגות והשטח הפנוי עד הסורג התקדשו בקדושת הר הבית בלבד."

וכבר כתבתי לעיל (פ"ב) כי לדעתי לא נחלק אדם מעולם על כך שהמדרגות הן חלק מן החיל, שהרי במשנה מפורש "לפנים ממנו (=מן הסורג) החיל עשר אמות, ושנים עשרה מעלות היו שם, רום המעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה". ועצם איזכור המדרגות אחרי הקביעה כי "לפנים ממנו החיל" ועצם הקביעה כי המדרגות היו "שם", מאלצות אותנו לומר שטמאי מת אסורים לעלות באותן מעלות.²⁴ אלא שהמפרשים שלא הכירו את דבריו של יוסף בן מתתיהו, יכולים היו לחשוב שהמדרגות תפסו חלק מאותן עשר אמות. אך לאור דבריו של יוסף שכתב שעשר האמות הן משטח בראש המדרגות, בהכרח צריכים אנו לקרוא את המשנה בדרך שונה, ולומר כי כוונת המשנה היא אם כן: "לפנים ממנו החיל [שעיקרו משטח סובב ברוחב] עשר אמות, [ומלבד זאת] שנים עשרה מדרגות היו שם", ובהתאם לכך ברור שטמאי מת אסורים להיכנס לפנים מן הסורג.

למעשה הרב אורי זרם עצמו כתב במפורש (במאמרו הנ"ל בעמ' 15): "אנו יודעים כיום כי הסורג נועד להרחקת המשולחים מן החיל ולפנים". והוא שם הסתמך בין השאר על התיאור שאצל יוסף בן מתתיהו, שהובא לעיל. ובאמת דברים אלו מפורשים בתוספות יו"ט (מידות ב, ג) שכתב על תפקידו של הסורג: "שהוא לתת מקום והבדל בין העובדי כוכבים הנכנסין להתפלל בבית ה' ובין ישראל כאותה ששינונו בפ"ק דכלים [מ"ח] 'החיל מקודש ממנו שאין עובדי כוכבים וטמא מת נכנסין לשם'".

כיו"ב כתב גם בשו"ת הרמ"ע מפאנו סי' צח, שהוסיף להסבר זה וכתב: "ואפשר שמטעם זה פרצו מלכי יון י"ג פרצות בסורג כנגד שבטי ישראל שהיו מבדילים עצמם מהם וכשחזרו וגדרום גזרו כנגדן י"ג השתחויות כי גדר גדול היה להם בו – גם טמאי מת מישראל אינם נכנסים לחיל כדמפורש שם, ולמען יהיו אלה ואלה רחוקים מאדם הנכנסים והיוצאים תמיד הגבילו לטמאים מחיצה לעצמם בין החיל ובין הר הבית שיוכלו להקיף באותו הסובב ולא יפגעו בהם בטהורים מדי עברם".

23. [תגובת המחבר (א"ז): כוונתי שאין כל מקור ראשוני לקביעה שהמדרגות הצמודות לחיל מבחוז, ושבאמצעותן העפילו אליו, התקדשו בקדושתו. למעשה, אף מקור משני אין לכך.]

24. [תגובת המחבר (א"ז): כאמור, אין זה ברור כל כך, ובכל אופן מדובר על המדרגות המזרחיות בלבד.]

ועיין במאמרי במעלין בקודש יד עמ' 15 שם הבאתי את דברי רש"י בפסחים (סד ע"ב ד"ה בחיל) שכתב אודות כת שנייה שישבה בחיל (בערב פסח שחל בשבת): "לפני הסורג הוא בין הסורג לחומת עזרת נשים, בתחלת עליית ההר". אלא שרש"י לא כתב שזו הייתה מטרת החיל. ושם הבאתי גם את דברי רש"י ביומא טז ע"א ד"ה לפנים, שכתב: "מאותו סורג היה מקום פנוי עשר אמות והוא נקרא חיל". אך קשה לי להאמין שיש מי שסובר שכוונת רש"י היא שרק "במקרה" הייתה גדר (סורג) בקצה החיצוני של תחום החיל, מבלי שהדבר אכן נועד להגביל את כניסת הטמאים והנכרים מלהיכנס פנימה ממחיצתם.

(ומדברי רש"י שכתב שהסורג הוא בתחילת עליית ההר נראה כי שתיים עשרה המעלות היו בצד החיצוני של החיל, בסמוך לסורג, וארבע האמות הפנויות היו בראשו. וזה מתאים לקביעה העיקרית שלי שהמונח "חיל" הוא מונח אדריכלי המתאר סוללה למרגלות חומה. ודברי רש"י הם שללא כפי התפא"י במידות ב, ג, שהניח שארבע האמות הפנויות היו בין הסורג למדרגות).

ואמנם נכון הוא (כפי שצוין לעיל בהע' 2) שלדעת הרא"ש הסורג שימש להיתר טלטול בשבת, ושם בהערה גם התבאר כי לשיטת הרמב"ם שהחיל הוא חומה בגובה עשר אמות, לא ברור מה תפקידו של הסורג. (וכבר עמד עמד על כך התו"ט שלמעשה תמה על דברי הרא"ש בנוגע לטעם שנתן לעצם קיומו של הסורג, אך כתב שגם לשיטת הרמב"ם טעם קיומו של הסורג אינו קשור לאיסור כניסת טמאי מתים ונכרים פנימה ממחיצה זו). אך מובן שגם אם יש בזה מחלוקת, אי אפשר לומר על אודות הקביעה שאסור לטמאי מתים להיכנס פנימה מן הסורג כי: "לקביעה זו אין כל מקור"²⁵.

ולא עוד אלא שבהתאם לעקרונות שעל פיהם דנתי בנושא, נראים הדברים שאילו ראה הרא"ש את דברי יוסף בן מתתיהו שדיבר על אסטילאות שהיו נצבות על גבי הסורג, ובהן אזהרה לנכרים שלא להיכנס פנימה (ואילו ראה גם את הממצא הארכיאולוגי הקשור לזה), היה חוזר בו מדבריו, וקובע כי זו אכן הייתה מטרת הסורג.

וכמדומה שהקביעה המוחלטת של הרב אורי זרם שהחיל אינו אלא משטח של עשר אמות, וההשוואה לדברי יוסף, הביאה אותו למסקנה הפוכה, והיא שאילו ראה רש"י את דברי יוסף בן מתתיהו, על פיהם היה הסורג בתחתית המדרגות שהיו מחוץ לעשר האמות של המשטח העליון, היה חוזר בו ומודה לשיטת הרא"ש. וכי רק בזכות קביעתו שבמסכת

25. [תגובת המחבר (א"ז): כאמור, כוונתי לקביעה שהמדרגות החיצוניות לחיל, שבאמצעותן העפילו אליו, התקדשו בקדושתו. המחלוקת שבה עוסק הרב קורן היא מחלוקת בין מקורות משניים בדבר ייעודו של החיל (כאשר כל שיטה יכולה לקבל הן את האפשרות שהסורג היה צמוד לחיל הן את האפשרות שהיה סמוך לחיל בלבד). ולא קרב זה אל זה. אכן יש סבירות מסוימת שהמדרגות המזרחיות עמדו בתוך רוחב החיל, וממילא גם הן התקדשו. אך כמובן שלא נגזרת מכך הקביעה שהמדרגות בצפון ובדרום – שלא נכללו ברוחב החיל – התקדשו אף הן.]

יומא שהסורג הוא בקצה של עשר האמות יכול היה לתת לו תפקיד של גבול החיל. אך דומני שפשטות הדברים היא הפוכה.

ואמנם לגופו של דבר, אין חולק על כך שמדבריו של יוסף עולה שתפקידו של הסורג והאסטילאות שעל גביו קשור להרחקת הנכרים, וכפי שכתב הרב אורי זרם בעצמו כפי שצוין לעיל: "אנו יודעים כיום כי הסורג נועד להרחקת המשולחים מן החיל ולפנים", כמדומה שלדעתו של הרב אורי זרם אמנם הסורג נועד להרחקה זו, אך אין זה מחייב שהחיל מתחיל מייד מן הצד הפנימי של הסורג. ובעיני אלו דברי תימה^{26,27}.

26. [תגובת המחבר (א"ז): בראשית הערותיי יישבתי תמיהה זו, שלטעמי כלל אינה תמוהה מלכתחילה].
27. ראיתי מי שביקש לטעון שהסורג הוא אמנם לא הגבול של התחום המקודש של החיל, אשר לטמאי מת אסור להיכנס לתוכו, ואשר גודלו אינו אלא עשר אמות. אך את הנכרים הרחיקו יותר, ולהם היה אסור לעבור אפילו את גבול הסורג. ואלו ודאי דברי תימה. ומלבד היותם סותרים את פשטות המשנה, יש לציין את דברי יוסף בן מתתיהו בספרו קדמוניות היהודים ספר שנים-עשר פרק ג סעיף ד (פיסקא 145) שם כתב כי אנטיוכוס השלישי ("הגדול") הוציא פקודה אשר תוכנה הוא: "אסור לכל בן עם אחר להיכנס לתחום בית המקדש, דבר האסור [אף] ליהודים, חוץ מאנשים שדבר זה מנהג הוא בידם לאחר שהתקדשו לפי תורת אבותיהם".

